

נשים במצוות הציבור - בניית המקדש כמשל

ראשי פרקים

- א. בניית המקדש - מצוה שהזמן גרמה?
- ב. בנייה לחוד, הכנות לחוד
- ג. הבחנה בין מצוה שלילה מבטלה, למצוה שלילה מפסיקה
- ד. נשים חייבות בבניין המקדש בשל היותה מצות ציבור
- ה. נשים במצוות ציבוריות נוספות
 1. נשים בהקהל
 2. קרבן פסח
- ו. הגדרת ציבור
- ז. עבדים בבניין הבית
- ח. נשים בחובות 'מדיניות'
- ט. בין מצוות ציבור דתיות למצוות אזרחיות
- י. מקור החיוב של נשים במקדש

א. בניית המקדש - מצוה שהזמן גרמה?

"מצות עשה לעשות בית לה', מוכן להיות מקריבים בו הקרבנות וחוגגין אליו שלש פעמים בשנה, שנאמר 'ועשו לי מקדש' " - כך פותח הרמב"ם את הלכות בית הבחירה. האם גם נשים מצוות במצות עשה זאת? תשובתו של הרמב"ם היא חד משמעית - כן: "והכל חייבין לבנות ולסעד בעצמן ובממונם, אנשים ונשים, כמקדש המדבר" (שם, א,יב). לכאורה זו הלכה פשוטה. וכי מדוע לא יתחייבו גם הנשים במצוה זו?

סיבה אפשרית לפטור נשים עולה מתחילת ההלכה שם ברמב"ם, שכך הוא פותח את הלכה יב: "אין בונין את המקדש בלילה, שנאמר: 'וביום הקים את המשכן' (במדבר ט,טו) - ביום מקימין ולא בלילה." אם בניית המקדש אפשרית רק ביום, נמצאת מצוה זו מצוה שהזמן גרמה, וכבר מפורש במשנה בקידושין (א,ז) כי נשים פטורות ממצוות עשה שהזמן גרמן. מעתה נמצאו שתי ההלכות שהסמיך הרמב"ם בסעיף אחד כמו סותרות זו לזו, וכבר הביא ר"ח פאלאג'י בספרו חיים-ומלך על הרמב"ם את שאלת רח"א בכור: איך כתב הרמב"ם תוך כדי דיבור שני דינים דקשה לזווגם, דמאחר דהלכה רווחת דכל מ"ע שהזמן גרמא נשים פטורות, ומצות עשה זו ד'ועשו לי מקדש' היא רק ביום ולא בלילה, למה כתב אחריו דנשים חייבות?

לשאלה זו נזקקו אחרונים רבים. אולם עוד קודם שנידרש להצעותיהם, ראוי לומר כי במכוון הסמיך הרמב"ם שתי הלכות אלו, כדי להדגיש שנשים חייבות בזה חרף היות המצוה נוהגת רק ביום. אולם הרמב"ם הוסיף לכך מעין מקור וראיה - "כמקדש המדבר", כלומר: כדרך שמצינו את הנשים משתתפות בבניין המשכן במדבר, כן הן מצוות לנהוג כל אימת שמזדמנת מצוה זו.

מהיכן לרמב"ם שנשים השתתפו בבניית המקדש במדבר? מסתבר שמן האמור בפירוש בכתוב "ויבואו האנשים על הנשים" (שמות לה, כב); "וכל אשה חכמת לב בידה טו" (שם, כה). אולם לכאורה זה עדיין לא מוכיח שחייבות היו, שהרי אפשר שלא היו חייבות ועשו זאת בהתנדבות. ואמנם, כך אכן מיישב הריטב"א בקידושין (לו, א ד"ה ואיכא דקשיא ליה) תמיהה, בעקבות הנאמר שם שכל שכתוב "בני ישראל" מתמעטות ממנו בנות ישראל: "והא דכתיב 'דבר אל בני ישראל' ויקחו לי תרומה", ואפילו הכי כתיב 'ויבואו האנשים על הנשים'?", והתשובה: "לא קשיא, דהתם נשים מעצמן הביאו ולא נצטוו בכך". והנה לרמב"ם כתובים אלו הם מקור לחיוב נשים במצוה¹

ב. בנייה לחוד, הכנות לחוד

אחרונים רבים² מציעים אבחנה בין בנייה בפועל, שהיא אכן אפשרית רק ביום ("אין בונין את המקדש בלילה"), לבין הכנות לבנייה, שאפשר לעשותן גם בלילות. מה שנשים חייבות זה לסייע בהכנה, שזו מצוה שאינה תלויה זמן.

לפי זה יש להבין כנראה את דברי הרמב"ם - "והכל חייבים לבנות ולסעד בעצמם ובממונם אנשים ונשים..." - כאילו הם אמורים לצדדין: "חייבים לבנות" - האנשים; "לסעד" - הנשים. ואכן במקדש המדבר מצינו את הנשים מסעדות: מביאות חומרים וטוות את העיזים, אבל לא מצינו שהשתתפו בבנייה בפועל.

אולם האמת ניתנת להאמר, שניסוחו של הרמב"ם מתאים יותר לכיוון הבנה כזה: חייבים לבנות - בעצמם; לסעד - בממונם. אבל החיוב - בין לבנות ובין לסעד - אמור בין באנשים ובין בנשים.

ג. הבחנה בין מצוה שלילה מבטלה, למצוה שלילה מפסיקה

פתרון אחד עולה מדברי טורי-אבן (חגיגה טז, ב; מגילה כ, א). הוא נדרש לשאלת התוס' במגילה (כ, א ד"ה דכתיב), מדוע צריכה הגמ' בקידושין (כט, א) ללמוד מן הכתוב שאשה פטורה מלמול את בנה, "תיפוק ליה דמצות עשה שהזמן גרמא היא", שהרי מילה אפשרית רק ביום ולא בלילה.

עונה הטו"א: אימתי מוגדרת מצוה כזו שהזמן גרמא? כשיש זמן שבו המצוה מתבטלת. דוגמא לדבר: תפילין שמצוותן כל יום כל היום, ולעת לילה בטלה המצוה, ולמחרת שוב מתחדש החיוב. לא כן מצות מילה. כיוון שמצוה חד-פעמית היא באדם, הרי אותה מצוה עצמה שצריכה להעשות היום, אם לא נעשתה חייבים בה למחרת. נמצא שהלילה אינו מבטל את המצוה, אלא רק מפסיק את אפשרות קיומה עתה. מעתה, אומר הר"י שמלקיש (שו"ת בית-יצחק או"ח הל' ציצית ג, ז): אף לגבי מצות בניית המקדש כן הדבר. שהרי משבונים את המקדש, כבר אין מצוה לבנותו שוב, ומה שלא נבנה היום ייבנה למחרת. נמצא שהלילה אינו מבטל את המצוה אלא רק מפסיקה, ולכן אין הבנייה מצוה שהזמן גרמא.

ד. נשים חייבות בבניין המקדש בשל היותה מצות ציבור

אולי ניתן לתרץ בכיוון אחר, שיהיה בעל משמעות עקרונית לגבי חיוב מצוות בנשים. מצות בניית המקדש אינה מצוה המוטלת על כל יחיד כיחיד, אלא מוטלת עליו בשל

1. וראה ברמב"ן ריש פרשת ויקהל - "ויקהל משה את כל עדת בני ישראל" - האנשים והנשים". משמע שלא חיכה משה שנשים יתנדבו מעצמן, אלא זימן אף אותן להתקהלות בה הודיע על מצוות המשכן.
2. ר"ח פאלאג'י; הר המוריה; שו"ת דברי-מלכאל ח"ה סי' צט; קהלות-יעקב לשבועות סי' ט.

היותו חלק מכלל ישראל, שכן בניית המקדש היא מטלה המוטלת על כל ישראל כציבור, כדברי הרמב"ם בספר המצוות (מ"ע רמח): "וכשתסתכל על אלו המצוות שקדם זכרן, הנה תמצא מהן מצוות שהן חובה על הציבור לא לכל איש ואיש, כגון בנין בית הבחירה." ובעקבותיו, כנראה, דברי החינוך (סוף מצ' צה): "ונוהגת מצוה זו בזמן שרוב ישראל על אדמתן. וזו מן המצוות שאינן מוטלות על היחיד, כי אם על הציבור כולם."

מעתה ניתן אולי לומר, כי כל פטורן של נשים במ"ע שהזמן גרמה אינו אלא במצוות אישיות המוטלות על כל יחיד כיחיד, אך לא כן במצוות ציבוריות שהן מוטלות על היחיד מכח היותו חלק מהציבור, שבאלו אף נשים חייבות.

לכן קבע הרמב"ם, שאף נשים חייבות בבניית המקדש, שכן זו מצוה המוטלת על הציבור, ואף הנשים בכלל הציבור, "דנשים בכלל עם הקהל הם כאנשים מישראל" (מקור-ברוך לרב נחום ברוך גינצבורג, ח"ב סי' לט).

בטעם הדבר ניתן לומר כך: פטורן של נשים ממ"ע שהזמן גרמה הוסבר ע"י אבודרהם (סדר תפילות של חול, שער ג' ברכת המצוות), ברצון האלוקי למנוע מתיחות בין אשה לבעלה - "לפיכך פטרה הבורא ממצוותיו כדי להיות לה שלום עם בעלה". כלומר המחוייבות המשפחתית גוברת על המחוייבות האישית שיש לאשה כלפי הקב"ה. מעתה ניתן לומר שבמצוות המוטלות על הציבור, יש מחוייבות לא רק כלפי הבורא נותן המצוות, אלא גם כלפי הציבור, שכן אם יחידים ימשכו את ידם מהשתתפות במצוה, תהיה המטלה על האחרים כבדה יותר; ואם הקב"ה כביכול מוותר, הרי הציבור לא מוותר.

יתירה מכך: סברתו של האבודרהם שייכת במצוות תדירות שהזמן גרמן, שהתעסקותה התכופה של האשה בהן, עשויה להביא להזנחת הבית והמשפחה. אולם מצוות של ציבור על פי אופיין הן חד פעמיות: פעם אחת בונים את המקדש, ושוב אין צורך לעשות בבנייתו; פעם אחת מעמידים מלך, ושוב אין צריך לעסוק בכך תקופה ארוכה. כיון שכך, אין צורך ואין מקום לפטור נשים מאותן מצוות.

זאת ועוד, כבר כתב הרי"ש נתנזון בשו"ת שואל-ומשיב (תניינא ח"ג סי' פט) ביישוב השאלה מדוע נשים חייבות בבניית המקדש, חרף היותה מ"ע שהזמן גרמה: "דלכך במילה לא שייך מצות עשה שהזמן גרמה, דהא לא שייך דמשועבדות לבעליהן, דבעלים חייבים במילה, וא"כ היא עשתה מה שבעלה מצוה... ואם כן גם כאן - כיון דהכל חייבים, אם כן אם לא תעשה היא, הבעל חייב, ולכן לא שייך מצות עשה שהזמן גרמה."

ואם אמנם אין מצות מקדש דומה לגמרי למצות מילה בנקודה זאת, שבמילה היא ממש עושה את שהבעל מצוה לעשות, וזה שלא כבניית המקדש, שכל אחד מצוה לעשות את שבידו לעשות; ואין עבודת האנשים בבנייה כעבודת הנשים; ולא שייך לומר שהוא משועבד למה שהיא אמורה לעשות - בכל זאת, בעיקרון הוא משועבד לבנות המקדש, ולכן אי אפשר ששיעבודה לו יבטל ממנה את חובתה לבניית המקדש.³

3. הרב איתמר ורדפטיג נגע בסברה זו במאמרו 'חייב קטנים בתלמוד תורה' (בתוך 'באר מים חיים' ספר לזכרו של הרב ח"י גולדוויכט זצ"ל, עמ' 121-122) ודימה למצוא אותה בדברי הריטב"א וטורי-אבן. אכן בריטב"א (קידושין כט, א ד"ה איכא) ניתן אולי לראות משהו קרוב. הריטב"א תמה על צורך הגמ' למקור בכתוב שאשה אינה חייבת למול את בנה, והלא יש לפטור אותה כיוון שמילה היא מ"ע שהזמן גרמה. ומשיב: "איכא למימר דהתם הוא במצוה דנפשה אבל הכא במצוה דבנה הו"א דמיחייבא, דלא גרעה מבי"ד דמיחייב". סבורים היינו לחיובה כיון שזו אינה מצוה אישית עליה. וניתן היה אולי לשמוע מדברי הריטב"א כי מצוה שבי"ד מצווה עליה יש בה היבט ציבורי. אולם יש להבחין בין מצוה ציבורית שכל אחד חייב בה,

ה. נשים במצוות ציבוריות נוספות

1. נשים בהקהל

לדרך זו נבין מדוע נשים חייבות במצוות הקהל, כמפורש בתורה: "הקהל את העם האנשים והנשים והטף" (דברים לא, יב). לכאורה, אין מצוה שהזמן גרמה יותר מזאת, שזמנה קבוע בחג הסוכות במועד שנת השמיטה, ומדוע אם כן, מצוות גם נשים במצוה זו? תשובה לכך: זו אינה מצוות יחידים, אלא מצוה ציבורית, המוטלת על העם כולו על כל יחידיו, כאמור: "בבוא כל ישראל... נגד כל ישראל" (שם, יא).

אפשר שמזה הטעם היה מקום לחייב נשים במצוות ראייה ברגלים, על אף שזו מצוה מובהקת שהזמן גרמה, שכן זו מצוה שיש לה אופי ציבורי שכל ישראל עולים לרגל. לפיכך היתה התורה צריכה לומר במפורש: "שלש פעמים בשנה יראה כל זכורך" (שמות כג, יז) - "להוציא את הנשים" (חגיגה ד, א), ואולי זהו בכלל מה שאמרה הגמ' שם: "סלקא דעתך אמינא נילף ראייה ראייה מהקהל, מה להלן נשים חייבות אף כאן נשים חייבות - קא משמע לן". היה מקום לטעות ולומר, שכמו שהקהל היא מצוה ציבורית, כך גם ראייה ברגל. לכך משמיעה התורה "כל זכורך", לומר שרק הזכרים חייבים בה, ואין היא לכלל הציבור כמצוות הקהל.

2. קרבן פסח

בחיוב נשים בקרבן פסח נחלקו תנאים בפסחים צא, ב:

אשה - בראשון שוחטין עליה בפני עצמה, ובשני עושין אותה טפילה לאחרים, דברי רבי יהודה. רבי יוסי אומר: אשה - בשני שוחטין עליה בפני עצמה, ואין צריך לומר בראשון. רבי שמעון אומר: אשה - בראשון עושין אותה טפילה לאחרים, בשני אין שוחטין עליה כל עיקר.

מתוך הגמ' שם בהמשך עולה, כי מחלוקת היא אם אשה חייבת בפסח אם לאו: לדעת רבי שמעון - "פסח באנשים חובה, בנשים רשות"; ואילו דעת רבי יהודה היא ש"אשה בראשון חובה ובשני רשות" (והיא גם דעת רבי אלעזר ששיטתו הובאה בגמרא שם).

הרמב"ם (הל' קרבן פסח א, א) פסק: "ואחד האיש ואחד האשה חייבין במצוה זו". לעומת זאת פסק הרמב"ם שבפסח שני אין אשה חייבת, ואין זה לגביה אלא רשות (שם ח). ולכאורה, מה מקום לחייב נשים בהקרבן פסח, הלא זו מצוה מובהקת שהזמן גרמה? אפשר שחיובן נובע מכך שפסח נתפס גם כקרבן ציבור. ראה בזרע-אברהם (בילגוריית תר"פ) סי' ד במכתבו של הר"מ זמבה, שהבין מתוך פירוש בירורי-המידות על המכילתא: "דכמו שיש חובת ציבור בתמידין ומוספין, והיינו שכל הציבור ביחד מביאין קרבן אחד, כן יש חובת ציבור בפסח, שכל הציבור יביאו פסח".

מעתה אפשר לנו לומר על פי דרכנו: כיון שפסח יש בו גם יסוד של קרבן ציבור, אף נשים חייבות בו כחלק מן הציבור. אולם כל זה אמור רק בפסח ראשון; פסח שני ודאי פסח של יחידים הוא - של אותם שהיו טמאים לנפש אדם או בדרך רחוקה - וכיון שזו מצוה שהזמן גרמה, נשים פטורות ממנה, ואין היא לגביהן אלא רשות.

ו. הגדרת ציבור

אולם שם בזרע-אברהם סי' ו' כתב ר"א לופטביר:

לבין מצוה המוטלת על ב"ד. שאם באנו מצד מצוה ציבורית, כי אז לא רק האם חייבת למול את בנה, אלא כל אשה. בדברי הטו"א לא ראיתי כל נגיעה לסברת מצוה ציבורית.

ועפ"י יתבאר נמי לנכון דברי רבי שמעון, דס"ל דאשה בראשון אין שוחטין עליה בפני עצמה... והיינו משום דעיקר פסח הוא פסח ציבור... ומבואר בזבחים (דף ע"א) **דציבור היינו גברי**... [וכיוון דפסח ציבור ליתא לנשים, ה"י יחיד], והיינו משום דנשים אין שוקלות (מחצית השקל) ואין קרבנות ציבור קרבים משלהם...

לפי דבריו נופל כל היסוד שניסינו להציב. אולם הלימוד שלמד מהגמ' בזבחים כאילו ציבור הוא דווקא גברי, אינו הכרחי, כפי שכבר הראה לנכון בעל שלום-רב למסכת זבחים, בשם חיבת-הקודש, שכוונת הגמ' בזבחים היא שציבור כולל גם גברים, ובאמרנו קרבן ציבור גם גברים כלולים בזה. ואם כן הוא הדין כשהמשנה אומרת קרבן יחיד - כוונתה גם לקרבן גברים. וכבר הזכרנו לעיל דברי מקור-ברוך, דנשים הן בכלל קהל.

ז. עבדים בבניין הבית

מהיכן למד הרמב"ם שגם נשים חייבות בבניית המקדש? הר"י שמלקיש בבית-יצחק (או"ח, ציצית ג, ח) מציע כמקור את האמור במסכת בבא בתרא ד, א. שם נאמר שבבא בן בוטא השיא עצה להורדוס לבנות את ביהמ"ק ולכפר בכך במשהו על עוולותיו. ותמחה הגמ' על עצם העצה: הלא דניאל נענש על שיעץ לנבוכדנצר לעסוק בצדקה ולכפר בכך על חטאיו? ותירצה הגמ': "שאני עבדא דאיחייב במצוות".

על כך - אומר הר"י שמלקיש - היה מקום לתמוה: והלא בניין הבית זו מצות עשה שהזמן גרמה ועבדים פטורים הימנה?! אלא מכאן שמצוה זו חייבים בה גם אותם הפטורים ממצות עשה שהזמן גרמה. וזהו המקור להלכת הרמב"ם.

דבר זה, שגם עבדים חייבים בבניית בית המקדש, אפשר שיעלה יפה עם ההצעות השונות שהוצעו ע"י אחרונים להבנת דברי הרמב"ם. לא כן עם מה שהצענו אנחנו, שנשים חייבות בשל היותן חלק מהציבור; דבר זה ניתן להאמר לגבי נשים, אבל לא סביר לומר שאף עבדים כנענים הם חלק מהציבור.⁴

באמת, לא ברור מהיכן לבית-יצחק שאף עבדים חייבים בבניין הבית, שהרי הרמב"ם לא הזכיר אלא נשים בלבד. בדיקה ברמב"ם מלמדת, שכל אימת שגם עבדים חייבים, הוא מזכיר אותם במפורש בצד נשים. כך בהל' תפילה א, ב; ו, י ("נשים ועבדים חייבים בתפילה"); ציצית ג, ט ("נשים ועבדים שרצו להתעטף בציצית - מתעטפים בלא ברכה"); ברכות ה, א ("נשים ועבדים חייבין בברכת המזון"); חמץ ומצה ו, י ("הכל חייבין באכילת מצה, אפילו נשים ועבדים"); שחיטה ד, ד ("ואפילו נשים ועבדים אם היו מומחין - הרי אלו שוחטין לכתחילה"); נזירות ב, יז ("נשים ועבדים יש להן נזירות"). העובדה שכאן הזכיר הרמב"ם רק נשים והשמיט עבדים, מלמדת על השמטה מכוונת, המורה על כך שאכן עבדים אינם שייכים בבניין הבית.⁵

כיוצא בדבר מצינו לגבי חיוב הקהל. הרמב"ם פסק בהל' חגיגה ג, א: "מצות עשה להקהיל כל ישראל אנשים ונשים", ולא הוסיף עבדים. מסתבר שעבדים אינם חייבים כיון שהם אינם בכלל כל ישראל. דבר זה בולט על רקע מה שכתב הרמב"ם (שם ב, א):

4. וראה במקור-ברוך הנ"ל, שהעלה "דעבדים אינם בכלל עם", אף שלו עצמו נראה הדבר מתמיה.
5. ועל כך שהציע בבא בן בוטא להורדוס לבנות, ניתן לומר - כפי שהציע הבית-יצחק עצמו - "דנהי דעבדים פטורים, מ"מ מותר ליתן לו עצה לעשות מצוה, ואינו דומה לנכרי"; ובמיוחד שהוא השליט, ובידו - ורק בידו - היכולת לעשות.

"נשים ועבדים פטורין מן הראייה". בראיית שלוש הרגלים פטורות הנשים, ואילו בהקהל הן חייבות, אבל העבדים נשארו בפטורם.⁶

ואמנם, בעל אור-שמח אומר, שעבדים נתמעטו מהקהל מכיון שנאמר בכתוב "כל ישראל" ו"הקהל את העם", ועבדים אינם בכלל עם. ראייתו היא מהאמור בחולין (קלא,ב): "עם הקהל - אלו ישראל... יכפר - אלו העבדים". משמע שעבדים אינם בכלל עם הקהל.

ח. נשים בחובות 'מדיניות'

כל שאמרנו אינו מתאים לכאורה לאשר כתב ה"מרחשת" בספרו (סי' כב אות ה):
ובאמת נראה דג' מצוות שנצטוו בניי בכניסתם לארץ - כדאיתא בסנהדרין יט:
הקמת מלך, מלחמת עמלק ובנין בית הבחירה - כולן אינן נוהגות בנשים, משום
שכל אלו הן מצוות וחובות מדיניות שאינן מוטלות על הנשים. וכן נראה לי
ראיה - שהקמת מלך אינה מוטלת על הנשים ואינן מחויבות להשתדל
בהקמתו.

למה שכתב מדעתו מצא הוא מקור לכך אח"כ בדברי החינוך למצות מינוי מלך (מצ'
תצו): "וזאת מן המצוות המוטלות על הציבור כולם על הזכרים, כי להם יאות לעשות
ענינים אלו."

אולם אין הוא יכול להתעלם מדבריו המפורשים של הרמב"ם בהלכות בית הבחירה
שאף נשים חייבות. ואם כן, נפל כל היסוד שביקש לבנות כאילו נשים פטורות ממצוות
'מדיניות', היינו כלל ציבוריות.

ט. בין מצוות ציבור דתיות למצוות אזרחיות

ועדיין לפנינו שני מקורות סותרים: מחד גיסא, נשים מצוות בבנין בית המקדש,
בקרבת פסח ובמצות הקהל; ומאידך, פטור אותן ס' החינוך מחובת הציבור של מינוי מלך.

יתכן וזה פשר ההבדל: במצוות שעניינן עבודת הציבור כולו את ה' - והרי זה
המאפיין את שלוש המצוות בניין ביהמ"ק, קרבן פסח והקהל - נשים חייבות כחלק
מהציבור. אולם במצוות ציבור שעניינן ההבט החברתי-אזרחי, הפונה דרך כלל כלפי חוץ
(ביחס לחברות אחרות ומדינות אחרות) - נשים אינן חייבות, ואפשר להן להסתפק, אם
רוצות הן בכך, בייצוגם של הגברים.

י. מקור החיוב של נשים במקדש

מה המקור לפסקו של הרמב"ם שגם נשים חייבות בבניית המקדש? הרמב"ם עצמו
אומר: "כמקדש המדבר", אולם כל שמצינו במדבר זה שנשים התנדבו לעשות (כדברי
הריטב"א הנ"ל), אבל חיוב מנלן? באמת כל עניין המשכן במדבר יש לעיין בו. מדברי ה'
אל משה בתחילת פרשת תרומה עולה במפורש כי הכל צריך שייתרם וייעשה כנדבה -
"מאת כל איש אשר ידבנו לבו תקחו את תרומתי", וראה בתרגום ירושלמי שם.

מתוך פשוטי הדברים נראה שאם חלילה לא היו בני ישראל מתנדבים - לא היה נבנה
המשכן,⁷ שכן זו מצוה ציבורית לכלל הציבור, ועל מצוה ציבורית אי אפשר לכפות.⁸

6. לגבי עבדים בקרבן פסח, כתבו התוס' ביבמות ע"ב ד"ה "אלמא", שלמ"ד נשים בראשון חובה, גם עבד כנעני
חייב בפסח, אולם ברמב"ם, אף כי הוזכרו עבדים ביחס לאכילת הפסח, חיוב לא נאמר בהם.

7. אכן דעת הנצי"ב בהעמק-דבר ריש פרשת תרומה, שאלמלא התנדבו היה העניין נכפה עליהם.

8. ראה על כך במאמרי ב"הצופה": "מקדש - ראשית ותכלית", לש"ק תרומה תש"ס.

אולם משהתנדבו, כבר נתמסד העניין והפך להיות חובה עליהם לדורות, לדאוג לכך שיהיה מקדש בנוי. מעתה, כל מי שהיה אז במדבר בכלל ההתנדבות, נכנס לדורות לכלל הציבור. נשים שהתנדבו לתת ולעשות הפכו להיות לדורות למצוות ועושות, כחלק מכלל ישראל.